

εἰς ὅσας ἐσημείωσεν ὁ Dawkins. (Ἀφιέρωμα εἰς Γ. Ν. Χατζιδάκιν (1921), σ. 42-59).
Εἶναι ἄρα γε λείψανα τῶν χρόνων, καθ' οὓς οἱ πολυπαθεῖς Κύπριοι, μετοικισθέντες εἰς
τὸν Πόντον ὑπὸ Ἰουστινιανοῦ τοῦ β', συνέζησαν ἐπὶ δύο τρεῖς γενεάς μετὰ τῶν
ἐκεῖ Ἑλλήνων ;

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ.—Τὰ παλαιοχριστιανικὰ καὶ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Κύπρου
ὑπὸ Γ. Σωτηρίου.

Ἡ προκειμένη ἀνακοίνωσις σκοπὸν ἔχει νὰ παρουσιάσῃ τὰ πορίσματα μόνον
μελέτης μου περὶ τῶν παλαιοχριστιανικῶν καὶ βυζαντινῶν μνημείων τῆς Κύπρου,
ἅτινα ἐσχάτως ἠρεύνησα ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ προσκλήσεώς μου ὑπὸ τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς
Κύπρου δι' εἰδικὴν ὑπηρεσίαν σχετιζομένην μὲ τὴν ὑπόδειξιν πρὸς συντήρησιν ὑπὸ τῆς
ἐκεῖ ἐκκλησιαστικῆς ἀρχῆς τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς νήσου καὶ τὴν περισυλ-
λογὴν τῶν κινητῶν βυζαντινῶν ἀντικειμένων διὰ τὸν καταρτισμὸν παγκυπρίου βυζαν-
τινοῦ Μουσείου ἐν Λευκωσίᾳ.

Εἰς τὴν Κύπρον διέμεινα ἐπὶ δύο περίπου μῆνας (Αὐγούστον καὶ Σεπτέμβριον),
περιηγήθην δὲ τὰς ἐπαρχίας τῆς νήσου, τὰς Μονὰς τὰς ἐν χρήσει καὶ τὰς ἐγκα-
ταλειμμένας καὶ τὰς πλείστας παλαιὰς ἐκκλησίας τῶν πόλεων καὶ χωρίων, ὅσαι
ἀνεφέροντο εἰς δημοσιεύσεις καὶ ὅσαι ἐξ ἐπιτοπίων πληροφοριῶν εἶχον ἐνδείξεις
ἀρχαιότητος.

Διὰ τὴν ἐπίπονον ἀληθῶς ἀλλὰ καὶ τοσοῦτον ἐνδιαφέρουσαν περιοδείαν μου
ταύτην ἡ Ἀρχιεπισκοπὴ Κύπρου καὶ αἱ Μητροπόλεις τῆς νήσου μοὶ παρέσχον ὅλα τὰ
μέσα, ἵνα ἐπισκεφθῶ καὶ μελετήσω τὰ λείψανα τῆς χριστιανικῆς τέχνης τῆς «ἀγίας
Νήσου», ὡς ἀποκαλεῖ τὴν πατρίδα τοῦ Κύπρον εἰς τὸ χρονικόν του ὁ Μαχαίρης ἕνεκα
τοῦ πλήθους τῶν ἀγίων τῆς καὶ τῶν ναῶν τῆς (ἐν Σάθᾳ, Μεσαιων. Βιβλιοθ. Α' *Βενετία*, 1878, σ. 67), διὸ καὶ θεωρῶ καθῆκόν μου ν' ἀπευθύνω καὶ ἐντεῦθεν τὴν
εὐγνωμοσύνην μου πρὸς τὰς ἐκκλησιαστικὰς ἀρχὰς τῆς Κύπρου, μετὰ συγκινήσεως δὲ
θὰ ἐνθυμοῦμαι πάντοτε τὴν προθυμίαν καὶ τὰς εὐκολίας, τὰς ὁποίας παρέσχον εἰς τὴν
ἐργασίαν μου οἱ λόγιοι Κύπριοι κληρικοὶ καὶ λαϊκοί, ὡς καὶ τὸ ζωηρὸν ἐνδιαφέρον, ὅπερ
συνήντησα καὶ εἰς τὸν ἀπλοῦν ἀκόμη λαόν, ἵνα γνωρίσῃ τὰ θρησκευτικὰ καὶ ἱστορικὰ
του μνημεῖα διὰ νὰ τὰ διαφυλάξῃ ἀπὸ πάσης περαιτέρω καταστροφῆς καὶ διαρπαγῆς.

Ἐκ τῆς μεσαιωνικῆς καθόλου τέχνης τῆς Κύπρου εἶναι γνωστὰ μέχρι τοῦδε
(ἰδιαιτάτα ἐκ τοῦ λαμπροῦ εἰς δύο τόμους ἔργου τοῦ Camille Enlart, *L'art gothique*
et la Renaissance en Chypre, Paris, 1899) τὰ φραγκικὰ κυρίως μνημεῖα τῆς
νήσου, ἥτοι οἱ μεγαλοπρεπεῖς γοτθικοὶ ναοί : τῆς Φαμαγούστας, Λευκωσίας καὶ Δέλλα

Παῖσιν καὶ τὰ περίφημα Κάστρα, τὰ ὅποια μὲ μεγαλειώδη τρόντι ἀρχιτεκτονικὴν ἀνήγειραν Φράγκοι καὶ Βενετοὶ εἰς τὰς κυριωτέρας πόλεις καὶ τὰ γραφικώτατα βουνὰ τῆς Κύπρου ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 12^{ου} αἰῶνος (1191), ἀφ' ὅτου δηλαδὴ ἡ Κύπρος περιήλθεν εἰς ξένας χεῖρας, διὰ τὴν μὴ ἐπανίδην μέχρι σήμερον τὴν ἐλευθερίαν τῆς¹.

Διὰ τὰ πρὸ τῆς φραγκικῆς κατακτῆσεως παλαιοχριστιανικὰ καὶ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς νήσου καὶ διὰ τὰ ὑπὸ Ἑλλήνων ἐγερωθέντα ἐν τῇ φραγκοκρατούμενῃ καὶ τουρκοκρατούμενῃ Κύπρῳ μνημεῖα ἐλάχιστα ἐγνωρίζομεν· μέχρι τοῦδε ἐμελετήθησαν ὑπὸ τοῦ ρώσου Συμυρῶφ τὰ ὀλίγα διασωθέντα μωσαϊκὰ εἰς δύο ναοὺς τῆς Κύπρου : τῆς Ἀγγελοκτίστου Κιτίου καὶ τῆς Κανακαρκᾶς Καρπασίας (εἰς Βυζαντινὰ Χρονικὰ IV, 1897, σ. 1-93, ρωσσ.). Ὁ ἐν Κύπρῳ ἄγγλος ἔφορος τῶν ἀρχαιοτήτων G. Jeffery ἀνέσκαψεν ἐσχάτως (ἀτυχῶς ἐλλιπέστατα) εἰς τὴν χριστιανικὴν Κωνσταντίαν (τὴν διαδεχθεῖσαν τὴν ἀρχαίαν Σαλαμῖνα παρὰ τὴν σημερινὴν Ἀμμόχωστον) μεγάλην χριστιανικὴν βασιλικήν, τὴν λεγομένην ἐκκλησίαν τοῦ ἁγίου Ἐπιφανίου (βλ. ἀπλὴν περιγραφὴν μετὰ κατόψεως τοῦ ἰδίου ἐν Journal of the Society of antiquaries of London, 1928, σ. 344-349), λόγιοι δὲ Κύπριοι ἔκαμον ἐπ' εὐκαιρίας λόγον περὶ βυζαντινῶν μνημείων τῆς νήσου (βλ. λ. χ. I. Περισιτιάνη, περὶ τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἀσίνης, Λευκωσία, 1922 κ. ἄ.) ἐξακολουθοῦν δὲ φιλοτίμως νὰ ἐργάζωνται εἰς τοὺς ἀρχαιολογικοὺς ὅμως καὶ βυζαντινολογικοὺς κύκλους ἀγνοεῖται ἡ μεγάλη σπουδαιότης τῶν κυπριακῶν βυζαντινῶν μνημείων², συστηματικὴ δὲ μελέτη τῶν μνημείων τούτων τῆς νήσου

¹ Ὡς εἶναι γνωστὸν, τῇ 1571 κατελήφθη ἡ Κύπρος ὑπὸ τῶν Τούρκων, ὅφ' οὗς καὶ διετέλεσε μέχρι τοῦ ἔτους 1875, ὁπότε ἀνέλαβε τὴν προστασίαν τῆς νήσου ἡ Ἀγγλία, ἣτις τῇ 1925 προσήρτησεν αὐτὴν ὡς ἀποικίαν.

² Πρὸ τίνος ὁ N. JORGA εἰς μελέτην τοῦ δημοσιευθεῖσαν ἐν Melanges Ch. Diehl «Rapports italo-orientaux dans l'art du Moyen-Age», Paris, II, 1930, σ. 62 κέ., ἐφιστᾷ τὴν προσοχὴν εἰς τὴν μελέτην τῶν ναῶν τῆς Κύπρου πρὸς λύσιν τοῦ προβλήματος τῶν φραγκικῶν ἐπιδράσεων εἰς τὴν βυζαντινὴν τέχνην. Ἀφ' ἐτέρου εἰς τὸ ὑπὸ G. Jeffery ἐκδοθὲν ἐσχάτως ἔργον περὶ τῶν μνημείων τῆς Κύπρου ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν : A description of the historic monuments of Cyprus (Studies in Archaeology and Architecture of the island Cyprus), 1918, ἐνθα πρωτεύουσαν θέσιν κατέχουσι τὰ φραγκικὰ μνημεῖα, παρατίθενται οἱ παλαιότεροι καὶ οἱ νεώτεροι ναοὶ τῆς νήσου ἅνεν συστηματικῆς ὅμως ταξινομήσεως καὶ ἐρεῦνης. Βλέπε αὐτόθι (ἐν ἀρχῇ τοῦ βιβλίου) καὶ παράθεσιν τῶν προγενεστέρων περὶ τῆς ἱστορίας καὶ τῶν μνημείων καθόλου τῆς Κύπρου πηγῶν καὶ μάλιστα τῶν ἐπισκεφθέντων κατὰ καιροὺς τὴν νῆσον περιηγητῶν, ἃν καὶ παραλείπονται ἔργα παρέχοντα χρησιμωτάτας διὰ τὸν ἐρευνῶντα σήμερον τὰ κυπριακὰ μνημεῖα ἀπεικονίσεις, ὡς τῶν : H. LIGHT, Travels in Egypte etc. and Cyprus, London, 1918 (ἀπόψεις Λάρνακος κ. ἄ. ἐν σ. 243 κέ.), LACROIX, Iles de la Grèce, Paris, 1853 (ἀπόψεις φρουρίου ἁγίου Ἰλαρίωνος καὶ Φαμαγούστας εἰς πίν. 30-31) κλπ. Εἰς ταῦτα θὰ ἡδύνατο νὰ προστεθῇ καὶ τὸ ὑπὸ τῆς κυρίας MAGDA OHNEFALSCH-RICHTER λαογραφικὸν μᾶλλον βιβλίον ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν : Griechische Sitten und Gebräuche auf Cyprus, Berlin, 1913.

δύναται ν' ἀποδείξῃ ὅτι καὶ πρὸ τῆς δουλείας καὶ μετ' αὐτὴν ἡ ἐλληνικὴ μεσαιωνικὴ τέχνη τῆς Κύπρου ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ ἀκμὴν παρομοίαν πρὸς τὴν ἀκμὴν τῶν κυριωτέρων κέντρων τοῦ μεσαιωνικοῦ ἐλληνισμοῦ.

Ἡ ἀκμὴ δὲ αὕτη τῆς τέχνης ἐν Κύπρῳ πρέπει νὰ ὑπάρχῃ κατὰ τὴν ἀρχαίαν χριστιανικὴν καὶ τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν, καθ' ἣν εἶναι γνωστόν, ὅτι ἡ Κύπρος διεδραμάτισε σπουδαιότατον πρόσωπον· ἀρκεῖ νὰ καταδείξῃ τοῦτο ἡ σειρά τῶν ἱερῶν προσώπων, τὰ ὁποῖα ἔδρασαν ἐν Κύπρῳ (τῶν ἀποστόλων Παύλου καὶ Βαρνάβα, Σπυρίδωνος τοῦ θαυματουργοῦ ἐπισκόπου Τριμυθοῦντος, Ἐπιφανίου ἐπισκόπου Κωνσταντίας, Ἰλαρίωνος τοῦ Μεγάλου ἀσκητοῦ, Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος, ἀγίου Σώζοντος καὶ ἄλλων) καὶ αἱ χριστιανικαὶ κυπριακαὶ παραδόσεις, ὁλόκληρος λαογραφικὸς κύκλος, διαδεδομένος οὐ μόνον εἰς τὸ Βυζαντινὸν κράτος, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν Δύσιν (ὡς εἶναι αἱ περὶ τοῦ ἐκ νεκρῶν ἀναστάντος φίλου τοῦ Χριστοῦ Λαζάρου, τὸν ὁποῖον ἡ παράδοσις θέλει πρῶτον ἐπίσκοπον Κιτίου, τῆς Ἀγίας Αἰκατερίνης, ἡ φυλακὴ τῆς ὁποίας δεικνύεται ἐν Κύπρῳ, τῆς μητρὸς τοῦ Μ. Κωνσταντίνου Ἀγίας Ἐλένης, ἥτις, κατὰ τὴν παράδοσιν, ἐπιστρέφουσα ἐκ Παλαιστίνης, ὅπου εὔρε τὸν τίμιον Σταυρόν, ἀπεβιβάσθη διὰ δευτέραν φορὰν εἰς Κύπρον, ἔδρυσε πολλοὺς ναοὺς καὶ μονὰς εἰς τὴν νῆσον, ἐχάρισε τεμάχια τιμίου ξύλου καὶ ἐφρόντισε νὰ πυκνωθῇ ὁ ἀποδεκατισθεὶς ἕνεκα τῶν σεισμῶν καὶ τῆς ἀνομβρίας πληθυσμός, τοῦ Ἀγίου Μάμαντος — εἶδος βυζαντινοῦ Ἀκρίτα —, τοῦ εἰς ἅγιον ἀναδειχθέντος εὐγενοῦς κυρίου Ἰωάννου τοῦ Λαμπαδιστοῦ, τῶν λεγομένων τριακοσίων Ἀλαμάνων ἀγίων καὶ ἄλλων) παραδόσεων, διὰ τὰς ὁποίας ἡσχολήθησαν καὶ ἀσχολοῦνται Κύπριοι καὶ ξένοι λόγιοι (ὡς εἶναι ἡ σοβαρὰ περὶ τῶν ἀγίων τῆς Κύπρου μελέτη τοῦ H. Delehaye, *Les saints de Chypre*, Anal. Bell. XXVI, Bruxelles, 1907), πλεῖσται δὲ μελέται συνδεόμεναι μὲ τοπωνυμικά, γλωσσικά καὶ λαογραφικά προβλήματα εἶδον μέχρι τοῦδε τὸ φῶς (ὡς εἶναι θεμελιώδης μελέτη τοῦ συναδέλφου κ. Μενάρδου «Τὸ τοπωνυμικὸν τῆς Κύπρου» — Ἀθηνᾶ 18-1905 — σ. 315 κέ. — σειρά μελετῶν ἀποκειμένων εἰς τὰ ὑπὸ τὴν πεφωτισμένην διεύθυνσιν τοῦ νῦν ἐξορίστου Μητροπολίτου Κιτίου κ. Νικοδήμου ἐκδιδόμενα «Κυπριακὰ Χρονικά» καὶ ἀπὸ ἐκκλησιαστικῆς ἀπόψεως ἡ καὶ εἰς τὴν γλῶσσάν μας μεταφρασθεῖσα Ἱστορία τῆς Ορθοδόξου Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου τοῦ J. Hackett (μετάφρασις Χ. Παπαϊωάννου) εἰς δύο τόμους, Ἀθῆναι, 1923-1927), ἡ ἐπὶ τουρκοκρατίας ἐκκλησίᾳ τῆς Κύπρου ὑπὸ τοῦ Μακκαριωτάτου Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν Χρυσοστόμου (Ἀθήνησι, 1929) κ. ἄ..

Οἱ τόποι λατρείας τῶν ἱερῶν αὐτῶν προσώπων, τῶν συνδεομένων μὲ τὸ πλῆθος τῶν παραδόσεων, τὰς ὁποίας ἀνέφερον, εἶναι τὰ παλαιοχριστιανικὰ καὶ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Κύπρου.

Τὰ μνημεῖα ταῦτα τῆς Κύπρου — ἂν καὶ ἐλάχιστα ἐξ αὐτῶν εἶναι χρονολογημένα

— δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν ἐκ τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ των τύπου καὶ τῆς καθόλου τέχνης των εἰς μνημεῖα ἀναγόμενα εἰς τρεῖς περιόδους, ἥτοι ἔχομεν 1) τὰ ἀνήκοντα εἰς τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν (ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως τοῦ χριστιανισμοῦ ἐν τῇ νήσῳ μέχρι τῶν ἐπιδρομῶν τῶν Ἀράβων καὶ τῆς θρυλουμένης μετοικεσίας τῶν Κυπρίων εἰς τὴν Νέαν Ἰουστινιανὴν τῆς Προποντίδος τῷ 688 μ. Χ.), 2) τὰ κυρίως βυζαντινὰ μνημεῖα, ἥτοι τὰ ἀνεγερθέντα ἐν Κύπρῳ μετὰ τὴν τελικὴν ἐκδίωξιν ἐκ τῆς νήσου τῶν Ἀράβων ὑπὸ Νικηφόρου Φωκά τὸν 10^{ον}, 11^{ον}, καὶ 12^{ον} αἰῶνα καὶ 3) τὰ φραγκοβυζαντινὰ κυπριακὰ μνημεῖα ἀπὸ τοῦ 13^{ου} μέχρι τῶν μέσων τοῦ 16^{ου} αἰῶνος, εἰς τὰ ὅποια παρατηρεῖται ἡ ἐμφάνισις νέου ρυθμοῦ μὲ ἐπιδράσεις τῆς Δύσεως. Ἡ τουρκοκρατία ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ κυρίως ἐπισκευὰς ἢ μιμήσεις παλαιότερων μνημείων.

Πολλὰ ἀπὸ τὰ ἀξιολογώτατα ταῦτα μνημεῖα τῆς Κύπρου εἶναι ἀληθές, ὅτι ἔχουν ὑποστῇ πολλὰς ἀλλοιώσεις καὶ μετατροπὰς, ἐνίοτε μάλιστα τοσοῦτον ριζικὰς ὥστε νὰ χάσουν πλὴν κάθε ἀρχαιολογικὸν ἐνδιαιφέρον, ὡς εἶναι αἱ μεγαλύτεραι ἱστορικαὶ Μοναὶ τῆς Κύπρου: τοῦ Κύκκου (ἐπεσκευασμένη σχεδὸν τελείως μετὰ τὴν πυρκαϊὰν τοῦ ἔτους 1751), τοῦ Μαχαιρᾶ (ἐντελὼς ἀνανεωθείσα τῷ 1892) τῆς Χρυσορωγιατίσσης (ὁμοίως ἀνανεωθείσα τῷ 1786), τοῦ Σταυροβουνίου (τῷ 1752) καὶ τοῦ Ἀγίου Ἀνδρέου εἰς τὸ ἔσχατον ἄκρον τῆς νήσου (τελείως σήμερον νέα). Εἰς τὰ περισσότερα ἐν τούτοις μνημεῖα δύνανται νὰ διακριθῶσιν αἱ ἐποχαὶ τῶν μετασκευῶν καὶ δι' ἐπιμελοῦς ἐρεῦνης νὰ φανερωθῇ ἡ ἀρχικὴ αὐτῶν ὄψις· ὑπάρχουν τέλος καὶ μνημεῖα ἐν Κύπρῳ—τὰ εὐρισκόμενα ἰδίως ἐκτὸς τῶν σημερινῶν πόλεων καὶ τῶν χωρίων—ἀπὸ αἰώνων ἐγκαταλελειμμένα καὶ ἡρειπωμένα· καὶ αὐτὰ εἶναι τὰ παρουσιάζοντα μέγιστον ἐνδιαιφέρον διὰ τὴν μελέτην τῆς ἱστορίας τῆς βυζαντινῆς τέχνης ἐν Κύπρῳ, διότι ἔμειναν ἀνέπαφα, ἄνευ δηλαδὴ οἰασθήποτε ἐπισκευῆς καὶ μεταλλαγῆς (ὡς εἶναι οἱ ναοὶ τῆς Ἀφέντρικας καὶ Συκάδας Καρπασίας, δύο ναοὶ τῆς Μονῆς Χρυσοστόμου τοῦ Κουτζοβέντη, τὰ παρὰ τὴν Χορτακιώτισσαν ἔξωθεν τοῦ χωρίου Σωτήρα ἐρείπια κ.ἄ.).

Ι ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Α'. Τὰ ἀρχαιότατα χριστιανικὰ μνημεῖα τῆς Κύπρου

α' *Κοιμητήρια*.—Τὰ ἀρχαιότερα χριστιανικὰ μνημεῖα τῆς Κύπρου εἶναι ἀξιολογώτατα ἰδιόρρυθμα παλαιοχριστιανικὰ *Κοιμητήρια* εἰς τὰς ἀρχαίας καὶ κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν ἀκμαζούσας πόλεις: Πάφον, Κερύνειαν, Λάμπουσαν καὶ Σαλαμῖνα-Κωνσταντίαν.

Εἰς τὰς ἀρχαίας ταύτας πόλεις τῆς νήσου ὑπῆρχον παλαιότεροι ἐθνικοὶ ἰδιωτικοὶ τάφοι λαξευμένοι εἰς βράχους ὑπεράνω τοῦ ἐδάφους καὶ ὑπὸ τὴν γῆν, χρησιμοποιοῦντες καὶ ὑπὸ τῶν χριστιανῶν ὡς κοιμητήρια, ὡς γίνεται τοῦτο καὶ εἰς ἄλλους τόπους καὶ ἐν Ἑλλάδι (οὕτω λ.χ. ἐν Κύπρῳ εἰς θέσιν Παλαιόκαστρον τῆς Πάφου

εἶναι οἱ λεγόμενοι τάφοι τῶν βασιλέων — μεγαλοπρεπὲς συγκρότημα τάφων λαξευμένων εἰς βράχους ὑψουμένους εἰς πεδιάδα — εἰς θέσιν Ἀλληγόσπηλοι παρὰ τὸ Κτῆμα ὑπόγειον νεκροταφεῖον μετὰ τετραπλεύρου στοᾶς εἰς σχῆμα αἰθρίου καὶ νεκρικῶν θαλάμων ὁμοίως ἐπὶ βράχων λαξευμένων, ὁ λεγόμενος τάφος τοῦ Βαρνάβα παρὰ τὸ ἐκτεταμένον, ἀνεξερευνήτον δὲ ἀκόμη, νεκροταφεῖον τῆς Σαλαμῖνος, ὅπου εἶναι καὶ ἡ λεγομένη φυλακὴ τῆς ἀγίας Αἰκατερίνης, ὁμοίως ἀρχαῖος τάφος ρωμαϊκῶν ἴσως χρόνων καὶ ἄλλοι, εἰς τινὰς τῶν ὁποίων βλέπει τις κεχαραγμένους σταυροὺς καὶ χριστιανικὰ σύμβολα δείγματα τῆς χρησιμοποίησεως αὐτῶν ὑπὸ τῶν πρώτων χριστιανῶν τῆς νήσου).

Ὑπάρχουν ὅμως ἐν Κύπρῳ καὶ καθαρῶς παλαιοχριστιανικὰ κοιμητήρια, ἅτινα συνδέονται μὲν ὡς πρὸς τὸ σχῆμα μὲ γνωστὰ παλαιοχριστιανικὰ κοιμητήρια τῆς Συρίας, ἔχουν ὅμως ἐν πολλοῖς καὶ ἰδιάζοντας χαρακτῆρας· τὰ χριστιανικὰ ταῦτα κοιμητήρια διακρίνονται εἰς ὑπογείους κοινοτικούς τάφους λαξευμένους εἰς βράχους καὶ εἰς ἰδιωτικὰ ὑπεράνω τοῦ ἐδάφους μακρωλεῖα, τινὰ τῶν ὁποίων εἶναι ἀσφαλῶς τάφοι μαρτύρων ἢ Μαρτύρια. Τοιαῦτα μακρωλεῖα εὐρίσκονται ἐν Πάφῳ: παρὰ τὸ Σπήλαιον Λιμπρός, ὅπου νεκρικὸς θάλαμος μὲ ἀρκοσόλια χρησιμοποιεῖται σήμερον ὡς τὸ ἱερὸν Βῆμα ἐξωκκλησίου τοῦ ἀγίου Γεωργίου, χαρακτηριστικὸς ὑπόγειος νεκρικὸς θάλαμος μὲ ἀρκοσόλια εἰς Λάμπουσαν ἀνατολικῶς τῆς Μονῆς Ἀχειροποιήτου καὶ ἀλλαχοῦ καὶ πρὸ πάντων εἰς Κερύνειαν εἰς θέσιν Χρυσοκάβα (παρὰ τὴν παραλίαν ἀριστερὰ τοῦ Κάστρου), ὅπου ὑπάρχει συστάς ὑπογείων σπηλαίων μὲ μέγαν τετράγωνον κεντρικὸν ὑπαιθρον χώρον, πέριξ τοῦ ὁποίου εἶναι σειρὰ λαξευτῶν ἀρκοσολίων καὶ νεκρικῶν θαλάμων, κοσμουμένων μὲ μονογράμματα τοῦ Χριστοῦ καὶ σύμβολα, εἰς ἐν δ' ἐξ αὐτῶν (σήμερον εἰς τὴν κατοχὴν τούρκου, γνωστὸν ὅμως ἐν Κύπρῳ ὡς Ἀγία Μαύρα) διακρίνεται καὶ μέγας λαξευτὸς τάφος εἰς σχῆμα ναυδρίου μετὰ ἀξιολογωτάτων ἐφθαρμένων τοιχογραφιῶν τῶν εὐθύς μετὰ τὸν Ἰουστινιανὸν χρόνων, ἀσφαλῶς παλαιοχριστιανικὸν Μαρτύριον.

Μὲ αὐτὰ μάλιστα συνδέονται καὶ ἀσκητήρια (παλαιὰ σπήλαια λαξευμένα εἰς βράχους) μετατραπέντα δὲ εἰς βυζαντινοὺς χρόνους εἰς ἐκκλησίας, ὡς εἶναι ἐν Πάφῳ τὸ ἀσκητήριον τῆς Ἀγίας Σολωμονῆς (μεταβεβλημένον εἰς ὑπόγειον ναὸν μὲ τοιχογραφίας τοῦ 9^{ου} αἰῶνος), τὰ συνδεόμενα μὲ λίαν χαρακτηριστικὰς ἐντοπίους παραδόσεις σπήλαια τῶν Ἑπτὰ Ἀηγιώργηδων, τῶν Ἀγαπητικοῦ καὶ Μισητικοῦ, ἡ περιφημος Ἐγκλείστρα τῆς Μονῆς τοῦ Ἀγίου Νεοφύτου, ἡ Φανερωμένη παρὰ τὴν Λάρνακα, ἡ Χρυσοσπηλιώτισσα παρὰ τὴν Ἀμμόχωστον, ἡ Χρυσοβουνιώτισσα παρὰ τὸ χωρίον Δευτερὰ τῆς Λευκωσίας κ. ἄ.

Παλαιοχριστιανικοὶ ναοί. — Πλὴν τῶν ἀγνώστων ὅμως διὰ τὴν χριστιανικὴν

ἀρχαιολογίαν κοιμητηρίων τούτων, ὑπάρχουν καὶ παλαιὰ χριστιανικὰ μνημεῖα ἐν Κύπρῳ, ἐνέχοντα μεγίστην σημασίαν διὰ τὴν καθόλου ἀνάπτυξιν τῆς χριστιανικῆς τέχνης, ὡς εἶναι τὰ ἐρείπια τῶν παλαιοχριστιανικῶν ἐκκλησιῶν τῆς νήσου.

Ἐκ τῶν πρὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ χριστιανικῶν ναῶν τῆς Κύπρου, μέχρι τοῦδε ἤλθεν εἰς φῶς ἡ ἀτελέστατα ὑπὸ Jeffery ἀνασκαφεῖσα μεγάλη χριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς Κωνσταντίας, τὴν ὁποίαν καὶ προηγουμένως ἀνέφερον εἶναι μεγάλη πεντάκλιτος παλαιοχριστιανικὴ βασιλική, τῆς ὁποίας μόνον ὁ κυρίως ναὸς—διότι ὁ νάρθηξ καὶ τὸ αἶθριον δὲν ἔχουν ἀνασκαφῇ εἰσέτι—ἔχει μῆκος 70 μ. καὶ πλάτος 49 (εἶναι δηλαδὴ ἡ μεγαλύτερα βασιλική, ἐξ ὧσων μέχρι σήμερον γνωρίζομεν, διότι μετὰ τοῦ νάρθηκος καὶ αἰθρίου ὑπερβαίνει κατὰ τὸ μῆκος τὰ 120 μ.). Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ γλυπτὰ μέλη εἶναι εἰργασμένα ἐξ ἐγχωρίου πωρίνου λίθου, ὑποστάντα διὰ τοῦτο μεγάλῃν φθοράν, διακρίνονται δὲ καὶ ποικίλα περὶ τὸν ναὸν προσκτίσματα μετὰ γλυπτῶν, μωσαϊκῶν δαπέδων κ. ἄ.

Τὰ λοιπὰ παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα τῆς νήσου εἶναι ἀνεξερευνήτα ἀκόμη· ὑπάρχουν δὲ ἄφθονα ἐν Κύπρῳ· διέκρινα τὰ θεμέλια ὁμοίως μεγάλων χριστιανικῶν βασιλικῶν εἰς τοὺς Σόλους (νοτίως τοῦ θεάτρου, ὅπερ ἐσχάτως ἀνέσκαψαν οἱ Σουηδοί), εἰς τὴν Νέαν Πάφον, εἰς τὴν Οὐρανίαν—τὸν σημερινὸν Ἅγιον Τρύφωνα—(παρὰ τὸ Ριζοκάρπασον), εἰς τὴν Λάμπουσαν κ. ἄλλ. Ἡ ἀνασκαφὴ τούτων (ἂν θὰ γίνῃ μίαν ἡμέραν) θὰ συμπληρώσῃ σπουδαίως τὰς γνώσεις μας περὶ τῆς παλαιοχριστιανικῆς τέχνης ἐν Κύπρῳ.

Ἐνδείξεις τῆς ἀκμῆς τῆς τέχνης ταύτης ἔχομεν σήμερον (πλὴν τῶν γλυπτῶν τῆς βασιλικῆς τῆς Κωνσταντίας) καὶ ἱκανὸν ἀριθμὸν μαρμαρίνων κιονοκράνων, ἐπιστυλίων, γείσων, θωρακίων, ἀμβώνων κ. ἄ. διεσκορπισμένων εἰς Νέαν Πάφον καὶ Γεροσκήπου, εἰς Μόρφου (ἐκ τῶν Σόλων) εἰς Λάμπουσαν (εἰς τὴν Μονὴν Ἀχειροποιήτου) εἰς Κερύνειαν (εἰς τὸν ναὸν τοῦ Κάστρου) καὶ εἰς τοὺς ναοὺς τοῦ Ἀγίου Λαζάρου Λάρνακος καὶ Ἀποστόλου Βαρνάβα Ἀμμοχώστου.

Εἰς τὰ παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα τῆς Κύπρου τῶν περὶ τὸν Ἰουστινιανὸν χρόνων κατατάσσομεν καὶ τὰς ἡρειπωμένους μεγαλοπρεπεῖς ἐκκλησίας τῆς Ἀφέντρικας καὶ τῆς Συναδάς τῆς Καρπασίας, αἵτινες ἔχουν τὸν ρυθμὸν τρικλίτου ἀνατολικῆς βασιλικῆς μὲ πεσσούς καὶ θόλους κατεσκευασμένους ἐκ μεγάλων πελεκητῶν λίθων. Τὰς βασιλικὰς αὐτάς ὁ Enlart συμπεριέλαβεν εἰς τὸ ἔργον του, θεωρήσας αὐτάς ῥωμανικὰς βασιλικὰς· οὐδεμία ὅμως ἀμφιβολία δύναται νὰ ὑπάρχῃ, ὅτι πρόκειται περὶ βυζαντινῶν ναῶν τῆς πρώτης χιλιετηρίδος τοῦ 6^{ου} ἢ τοῦ 7^{ου} αἰῶνος, ἐπηρεασμένων ἐκ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς Συρίας, ἐνθα, ὡς γνωστόν, ἔχομεν σειρὰν ὁμοίων μνημείων· ἱκανὰ μικρὰ τεμάχια τοῦ γλυπτικοῦ διακόσμου τῶν τέμπλων καὶ ἀμβώνων τῶν ναῶν τούτων, ἅτινα εὔρον ἐντὸς τῶν ἐρειπίων καὶ πέριξ τῶν ναῶν, δίδουν εἰς ἡμᾶς τὴν χρονολογίαν ταύτην. Ἡ ἀποκλειστικὴ ἐκ λίθων καὶ μάλιστα λαξευτῶν τοιχοποιία ἐν Κύπρῳ, ὅπως

τῆς Συρίας, γίνεται διὰ τὴν Κύπρον κανὼν ἕνεκα τῆς ἀφθονίας τοῦ μαλακοῦ λίθου εἰς τὴν νῆσον, λείπει δὲ σχεδὸν ἐντελῶς ἢ χρῆσις τῶν ὀπτοπλίνθων.

Σπουδαιότερα ἀκόμη διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς ἀρχιτεκτονικῆς παλαιοχριστιανικῆς μνημεῖα τῆς Κύπρου, ἕνεκα τῆς σπανιότητος τοῦ τύπου αὐτῶν, εἶναι οἱ δύο μεγάλοι ναοί: τοῦ Ἀποστόλου Βαρνάβα ἔξωθεν τῆς Ἀμμοχώστου καὶ τοῦ ἁγίου Λαζάρου τῆς Λάρνακος. Οἱ ναοὶ οὗτοι ἰδρύθησαν ἀρχικῶς εἰς τὸν σταυρικὸν τύπον μὲ πέντε τρούλλους καὶ εἶναι ὅμοιοι μὲ τὸν ἐξαφανισθέντα ναὸν τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων Κωνσταντινουπόλεως, τὸν ὑπ' ἐμοῦ ἀνασκαφέντα ναὸν τοῦ Θεολόγου τῆς Ἐφέσου καὶ τὸν ναὸν τοῦ ἁγίου Μάρκου τῆς Βενετίας. (βλ. Γ. Σωτηρίου, Ὁ ναὸς Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ἐν Ἐφέσῳ, Ἀρχ. Δελτίον, 1921-22, σ. 89-226). Ὑπέστησαν ὅμως κατὰ καιροὺς ἰσχυρὰς μετατροπὰς καὶ κολοβώσεις. Οὕτως ὁ ἅγιος Λάζαρος τῆς Λάρνακος διασφίζει τὸν κεντρικὸν μόνον χώρον τοῦ ναοῦ μετὰ τῶν τριῶν τρούλλων, τῶν ὁποίων αἱ ἡμισφαιρικαὶ ὀροφαὶ ἔχουν σήμερον ἀποκοπῇ (κατὰ τὴν παράδοσιν ὑπὸ τῶν Τούρκων), ὁ δὲ τοῦ Ἀποστόλου Βαρνάβα τῆς Ἀμμοχώστου διασφίζει μόνον τοὺς δύο τρούλλους ἐκ τοῦ μέσου κλίτους, ἤτοι τὸν μεσαῖον καὶ τὸν δυτικόν, εἰς τὸ κέντρον τῶν ὁποίων ὑπάρχουν καὶ μωσαϊκὰ τῶν χρόνων τοῦ Ἰουστινιανοῦ· ἔξω ὅμως ἐπὶ τοῦ ἐδάφους διακρίνονται τὰ ἴχνη τοῦ ἀρχικοῦ πελωρίου κτίσματος, εἰς δὲ τὸ ἐσωτερικὸν διατηρεῖται τὸ σύστημα τῆς στηρίξεως τῶν τρούλλων διὰ συστάδων ἐπαλλήλων κιόνων.

Τὸν τύπον τῶν δύο τούτων ναῶν, οἵτινες ἐθεωροῦντο μετὰ τῶν μεγαλυτέρων τύπων προσκυνήματος, ὅπου συνέρρεον ἐξ ὅλων τῶν μερῶν τοῦ τότε χριστιανικοῦ κόσμου προσκυνηταί, ἐμιμήθησαν δύο μεταγενέστεροι ναοὶ ὁ τῆς Περιστερῶνας καὶ τῆς Γεροσκήπου. Οἱ ναοὶ οὗτοι συνδυάζουν ἢ μάλλον κάμουν τὴν μετάβασιν ἀπὸ τοῦ ναοῦ μετὰ πέντε τρούλλων εἰς τὸν σταυροειδῆ, διότι ἔχουν τὴν διάταξιν τοῦ σταυροειδοῦς, ὑψώνουν δὲ μόνον τοὺς τρούλλους εἰς τὴν θέσιν τῶν τεσσάρων καμαρῶν οὕτως, ὥστε ἡ στέγη ἀποτελεῖται ἀπὸ πέντε ἐγγὺς ἀλλήλων τρούλλους εἰς τοὺς ἄξονας. Ὁ τύπος δὲν μᾶς εἶναι γνωστὸς ἐξ ἄλλων βυζαντινῶν μνημείων, εἶναι ὅμως κατὰ τοῦτο μεγάλης σπουδαιότητος, ὅτι μᾶς δίδει ὁ κυπριακὸς οὗτος τύπος ἰδέαν τῶν μὲ πέντε τρούλλους εἰς τοὺς ἄξονας βυζαντινῶν ναῶν.

Τὸ πλῆθος τοῦτο τῶν παλαιοχριστιανικῶν μνημείων τῆς Κύπρου δεικνύει τὴν μεγάλην ἀκμὴν τῆς νήσου μέχρι τῶν ἐπιδρομῶν τῶν Ἀράβων καὶ διαφωτίζει πολλὰ προβλήματα τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς.

Β'. Τὰ κυρίως βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Κύπρου

Τὰ μνημεῖα τῆς δευτέρας—τῆς κυρίως βυζαντινῆς—περιόδου (ἀπὸ τοῦ 10^{ου} αἰῶ-
νος κ.έ.) ἐν Κύπρῳ, παρουσιάζουν ὅλους τοὺς τύπους τῶν βυζαντινῶν ναῶν τῶν ἄλλων
χωρῶν, ἔχουν ὅμως ἰδιάζοντας χαρακτηρισμοὺς καὶ διαμορφοῦνται ἐκ τῶν τοπικῶν συνθηκῶν

καὶ ἐξ ἐπιδράσεως τῆς τέχνης τῶν χωρῶν, μεθ' ὧν ἡ Κύπρος εἶχε τὰς μεγαλυτέρας σχέσεις.

Πλὴν τῶν μεγάλων μὲ πέντε τρούλλους ναῶν, διὰ τῶν ὁποίων, ὡς εἶδομεν, γίνεται ἡ μετάβασις ἀπὸ τῆς παλαιοχριστιανικῆς εἰς τὴν βυζαντινὴν τέχνην, ἔχομεν ἐν Κύπρῳ :

α' Τὸν καθαρὸν σταυροειδῆ τύπον, ὅστις εἶναι λίαν συνήθης καὶ ἐν Κύπρῳ, ὅπως καὶ εἰς ὅλα τὰ μέρη τοῦ βυζαντινοῦ Κράτους. Αἱ ἰδιόζουσαι ὁμῶς λεπτομέρειαι αὐτοῦ ἐν Κύπρῳ εἶναι :

1) Ὅτι διὰ τὴν στήριξιν τοῦ τρούλλου ἀντὶ τῶν κινόνων γίνεται χρῆσις κατὰ κανόνα κτιστῶν πεσσῶν, ἐνίοτε δὲ μακρῶν ὡς τοίχων διὰ τὴν ἔλλειψιν, ὡς εἵπομεν, μαρμάρου εἰς τὴν νῆσον (ἐξαίρεσιν τοῦ κανόνος ἀποτελεῖ μόνον ὁ βυζαντινὸς ναὸς ἐν τῷ τοῦ Κάστρου Κερυνείας, ὃν διετήρησαν καὶ οἱ Φράγκοι).

2) Ὅτι αἱ γωνίαι τῶν εἰς τὰ τέσσαρα ἄκρα τῶν βυζαντινῶν ναῶν στεγῶν (bas-côtés) γίνονται ὑπερβολικὰ χαμηλαί.

3) Ὅτι ἡ τοιχοποιία ἀποτελεῖται ἐκ πελεκητῶν λίθων ἄνευ ὀπτοπλίνθων (πλὴν τῶν δύο ὥραίων ναῶν τῆς Μονῆς Χρυσοστόμου πλησίον τῆς Λευκωσίας, οἱ ὁποῖοι ἔχουν προφανῶς ἄμεσον σύνδεσμον μὲ τὴν Κωνσταντινούπολιν) καὶ

4) Ὅτι τὸ ἐξωτερικὸν καὶ ἡ κατασκευὴ θυρῶν καὶ παραθύρων, τρούλλων κλπ. εἶναι ἀπλῆ, χωρὶς τὸν ἐξεζητημένον ἐκ πολλαπλῶν τόξων καὶ κεραμοπλαστικῶν διάκοσμον τῶν βυζαντινῶν ναῶν τῆς ἐλληνικῆς χερσονήσου. Οἱ κυπριακοὶ τρούλλοι εἶναι κυκλικοί, κάπως πεπιεσμένοι—ὡς εἶναι λ. χ. ὁ τρούλλος τῆς Ἀγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης—μὲ τέσσαρα παράθυρα. Τοιοῦτοι ναοί, δυνάμενοι νὰ χρονολογηθῶσι τὸν 10^{ον}, 11^{ον} καὶ 12^{ον} αἰῶνα, εἶναι: Ἡ Ἀγγελόκτιστος Κιτίου, ἡ Χρυσολιγυρίτισσα Λευκωσίας, ὁ Ἅγιος Νικόλαος τῆς Στέγης πλησίον τῆς Κακοπετριάς, ὁ Ἅγιος Ἡρακλείδης ἐν Καλοπαναγιώτῃ (ἀριστερὰ τοῦ ὁποίου προσετέθη μεταγενεστέρως ὁ ναὸς τοῦ Λαμπαδιστοῦ), ἡ Χορτακιώτισσα ἔξωθεν τοῦ χωρίου Σωτεῖρα, ὁ ναὸς τοῦ Ἀρχαγγέλου τῆς Γιαλούσης, ὁ Ἅγιος Προκόπιος εἰς Σύγκρασιν, ἡ Ἀχειροποίητος τῆς Λαμπούσης (τῆς δευτέρας ἐποχῆς), ὁ ναὸς τοῦ Σταυροῦ εἰς Πελέντρι, τῆς Χρυσελεύσης εἰς τὸ χωρίον Ἐμπα, ὁ κομψὸς ναὸς τοῦ Κάστρου Κερυνείας κ. ἄ.

β' Ἐπίσης ἔχομεν τὸν τύπον τοῦ ἐλευθέρου σταυροῦ μὲ τρούλλον, ὅστις, ἐνῶ εἰς ὅλα τὰ ἄλλα μέρη τοῦ βυζαντινοῦ Κράτους εἶναι σπάνιος, ἀντιπροσωπεύεται εἰς τὴν Κύπρον μὲ τρία μνημεῖα: τὸ ἐν εἶναι ὁ ναὸς τῆς Κυρᾶς (Τσυρᾶς) πλησίον τοῦ τουρκικοῦ χωρίου Κώμη Κεπήρ, ὅστις διὰ τὸν τρούλλον του, τοὺς ὀγκολίθους τῆς τοιχοδομίας καὶ τὰ ἔχνη τῶν μωσαϊκῶν εἰς τὴν ἀψίδα δύναται νὰ χρονολογηθῇ καὶ πρὸ τοῦ 10^{ου} αἰῶνος, ὁ ναὸς τοῦ ἀγίου Θεοδοσίου εἰς Ἀχέλια, μνημεῖον τοῦ 12-13^{ου} αἰῶνος καὶ ὁ ναὸς τῆς Χρυσελεύσης εἰς τὸ χωρίον Χλώρακα.

Ἄλλ' ὁ κυριαρχῶν τύπος ἐν Κύπρῳ σποραδικῶς δὲ καὶ εἰς ἄλλας χώρας συναντῶμενος εἶναι :

γ') Ὁ *μονόκλιτος μὲ τροῦλλον* (Kuppelhalle), ὅστις φέρει βαθείας κόγχας εἰς τοὺς τοίχους. Οἱ ἀρχαιότεροι τῶν ναῶν αὐτῶν : εἰς τὴν Ἀφέντρικα καὶ τὴν Κανακαρκὰν τῆς Καρπασίας ἀνήκουν πιθανώτατα εἰς τὴν πρώτην χιλιετηρίδα, οἱ ἄλλοι ναοὶ ἀνήκουν εἰς τὸν 11-12^{ον} αἰῶνα, ὡς οἱ δύο ὠραῖοι ναοὶ τῆς Μονῆς Χρυσοστόμου τοῦ Κουτσοβέντη, τοὺς ὁποίους καὶ προηγουμένως ἀνέφερον. Κατὰ τὸν 14^{ον} αἰῶνα χρονολογῶνται οἱ ἔχοντες τὸν ρυθμὸν τοῦτον ναοί : Παναγίας τῆς Καθολικῆς εἰς Κούκλια, τῆς Παναγίας τοῦ Κάμπου Χοιροκοιτιᾶς, τοῦ Ἀγίου Εὐσταθίου εἰς τὸ Κολότσι ἔξωθεν τῆς Λεμεσοῦ κ. ἄ.

δ') Ἐχομεν τὸν *δισταγωνικὸν τύπον* τοῦ Δαφνίου, ὅστις ἀντιπροσωπεύεται ἐν Κύπρῳ μὲ δύο ναοὺς : τὸν βυζαντινὸν ναὸν ἐντὸς τοῦ γραφικοῦ Κάστρου τοῦ ἀγίου Ἰλαρίωνος παρὰ τὴν Κερύνειαν (εἰς τὸ περίφημον δηλ. φρούριον τοῦ θεοῦ τοῦ ἔρωτος) ἐν μέρει ἡρειπωμένον, δυνάμενον νὰ χρονολογηθῇ τὸν 11^{ον} αἰῶνα, καὶ τὸν μέγαν ναὸν τοῦ Ἀντιφωνητοῦ μὲ ὀγκώδεις κτιστοὺς κίονας, ἀντίγραφον τοῦ ναοῦ τοῦ ἀνωτέρω Κάστρου, μνημεῖον Ἰσως τοῦ 12^{ου} αἰῶνος (μὲ πολλὰς ὅμως ἀσυμμετρίας ἐκτισμένον).

ε') Τέλος ὁ τύπος τῆς *μονοκλίτου θολωτῆς βασιλικῆς* ἀντιπροσωπεύεται μὲ τὸν ὠραῖον βυζαντινὸν ναὸν τῆς Παναγίας τῆς Ἀσίνου, τὸν ἔχοντα νάρθηκα μὲ πλαγίας κόγχας (χοροὺς) καὶ ἡμισφαιρικὴν ὀροφήν, χρονολογούμενον δ' ἐξ ἐπιγραφῶν τῶν τοιχογραφιῶν του τὸ 1106, ἐπανακτισθέντα μάλιστα ἐπὶ ὑπάρχοντος παλαιότερου κτιρίου φέροντος τὸ ὄνομα Μονῆ Φορβίων.

Γ'. Τὰ φραγκοβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Κύπρου

Ἡ ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 12^{ου} αἰῶνος κατοχὴ τῆς νήσου ὑπὸ τῶν Φράγκων, οἱ ὅποιοι εἰς ὠρισμένα μέρη, ὅπως τὴν Ἀμμόχωστον, τὴν Λευκωσίαν, τὴν Κερύνειαν, ἡγείραν λαμπρὰ κτίρια : ναοὺς, κάστρα, ἀνάκτορα, ἐπηρέασε τὴν ἐγχώριον τέχνην.

Εἰς τὸν 13^{ον} αἰῶνα χρονολογεῖται ὁ ἀρχαιότερος ναὸς εἰς τύπον καθαρῶς βόρειον μὲ τὴν ξυλίνην στέγην, ἰσχυρῶς ἀμφικλινῇ, καταλήγουσαν εἰς ὀξεῖαν γωνίαν, κατερχομένην δὲ μέχρι τοῦ ἐδάφους (ὁ τύπος αὐτὸς παρατηρεῖται μόνον εἰς τὰ ὄρεινὰ μέρη ὅπου ὁ χειμὼν εἶναι βαρύτερος) ὁ ναὸς δὲ οὗτος εἶναι ὁ ναὸς τῆς Παναγίας τοῦ Μουτουλᾶ, χρονολογημένος ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν τῶν ἄριστα διατηρουμένων ἀξιολογωτάτων τοιχογραφιῶν του τὸ ἔτος 1280. Ὅμοιοι ναοὶ ἀναγόμενοι εἰς τὸν 15^{ον} καὶ 16^{ον} αἰῶνα εἶναι ὁ ἀρχάγγελος τοῦ Πεδουλᾶ, χρονολογημένος δι' ἐπιγραφῶν ἐπὶ τῶν ὁμοίως διασφωζομένων χαρακτηριστικῶν φραγκοβυζαντινῶν τοιχογραφιῶν του τῷ 1434, ὁ ναὸς τῆς Σκουριώτισσας, ὁ ναὸς τῆς Παναγίας τῆς Ποδῖθου, χρονολογημένος τῷ 1507, καὶ πλῆθος ναῶν τῆς περιφερείας Λεύκας καὶ Μαραθάσας. Χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι ὅλο-

κλήρους ἀρχαιοτέρους βυζαντινούς σταυροειδεῖς ναοὺς τοὺς ἐστέγασαν ἀργότερα διὰ δευτέρως ξυλίνης στέγης, ὅπως τὰς ἐκκλησίας τοῦ Λαμπαδιστοῦ καὶ τοῦ Ἀγίου Νικολάου τῆς Στέγης.

Κατὰ τὸν 13^{ον} καὶ 14^{ον} αἰῶνα ἐξακολουθοῦν οἱ Κύπριοι νὰ κτίζουν κατὰ τὸν βυζαντινὸν ρυθμὸν: τὸν σταυροειδῆ δηλαδὴ καὶ τὸν μονόκλιτον τρουλλωτόν, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι τὰ τόξα ἀρχίζουσιν νὰ γίνωνται γοτθικὰ ὀξυκόρυφα, ἐλαφρὰ κατ' ἀρχὰς καὶ ὄχι γενικῶς ὅλα τὰ τόξα· κατόπιν ὅμως τὸ γοτθικὸν τόξον κυριαρχεῖ εἰς τοὺς βυζαντινοὺς ναοὺς τῆς νήσου καὶ κατακτᾷ ὁλόκληρον τὴν ἀρχιτεκτονικὴν συναντᾷ τις τὸ τόξον τοῦτο εἰς μονάς, στοάς, οἰκίας πανταχοῦ μέχρι σήμερον· γίνεται ἐγχώριον.

Σειρὰ κομψοτάτων ναῶν, μικρῶν κατὰ τὸ πλεῖστον διαστάσεων, ἐγείρεται τότε μὲ ὠραίας ὑψηλὰς ἀναλογίας, ὡς εἶναι ὁ χαριέστατος ναῖσκος τοῦ Ἀγίου Ἰακώβου εἰς τὸ Τρίκωμον ἢ μὲ ἐπιμνηνομένους πρὸς Α καὶ Δ. καμάρας, ὡς εἶναι ὁ ἡμικυκλιωμένος ναὸς τῆς Παναγίας παρὰ τὸ τουρκικὸν σήμερον χωρίον Κοφίνου καὶ ἄλλοι. Μὲ τοὺς δύο αὐτοὺς χαρακτῆρας συνδέονται οἱ ναοὶ οὗτοι πρὸς τοὺς βυζαντινοὺς ναοὺς τοῦ 14^{ου} αἰῶνος ἐν Ἑλλάδι καὶ ἰδιαιτέρως τοῦ Μυστρᾶ· ἀλλ' ἐνῶ εἰς τοὺς ναοὺς τοῦ Μυστρᾶ μόλις διαφαίνεται ἡ δυτικὴ ἐπίδρασις, εἰς τοὺς κυπριακοὺς ναοὺς τοῦ 13-14^{ου} αἰῶνος τὰ δυτικὰ στοιχεῖα εἶναι εὐκρινέστερα.

Τὸν 15^{ον} αἰῶνα, ὅταν ἡ ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὰς λοιπὰς ἑλληνικὰς χώρας παρακμάζει, εἰς τὴν Κύπρον παρατηρεῖται σπουδαία προσπάθεια νὰ δημιουργηθῇ νέος τύπος· οἱ Κύπριοι τεχνῖται ζητοῦν ν' ἀνανεώσουν τὴν παραδεδομένην βυζαντινὴν ἀρχιτεκτονικὴν, ἐφαρμόζοντες τὰς ἀρχὰς τῆς τέχνης καὶ τὴν ὠραίαν κατασκευὴν τῶν γοτθικῶν ναῶν. Μεγαλοπρεπέστατον δεῖγμα τῆς τοιαύτης τέχνης εἶναι εἰς τὴν Ἀμμόχωστον ὁ ναὸς τοῦ Ἀγίου Γεωργίου τῶν Ἑλλήνων, παμμέγιστος μεγαλοπρεπὴς ναὸς εἰς ρυθμὸν ρωμανικῆς βασιλικῆς. Ὁ τύπος ὅμως οὗτος δὲν εὔρε τόσῃν ἀπῆχῃσιν ὅσῃν εἷς δεύτερος τύπος: ὁ τῆς βασιλικῆς μετὰ τρούλλου, ὅστις μὲ τὸν τρούλλον συνεχίζει τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν, διαφέρει ὅμως κατὰ πολὺ ὡς πρὸς τὴν κατασκευὴν καὶ τὴν μορφήν θόλων καὶ τόξων τοῦ καὶ ἐν Ἑλλάδι σποραδικῶς ἀναπτυχθέντος ἐπὶ τουρκοκρατίας τύπου τῆς βασιλικῆς μετὰ τρούλλου (ὡς εἶναι λ.χ. τὸ Καθολικὸν τῆς Μονῆς Φανερωμένης ἐν Σαλαμῖνι). Εἰς τὸν τύπον τοῦτον τῆς φραγκοβυζαντινῆς βασιλικῆς μὲ τὸν τρούλλον ἡγέρθησαν ἐν Κύπρῳ δύο σημαντικώτατα διὰ τὸ κάλλος καὶ τὴν μεγαλοπρέπειαν αὐτῶν μνημεῖα: ὁ ναὸς τοῦ Ἀγίου Μάμαντος, ὁ περιέχων καὶ τὸν συνδεόμενον μὲ πλῆθος κυπριακῶν παραδόσεων τάφον τοῦ ἀγίου ἐν Μόρφου, καὶ τὸ Καθολικὸν τῆς Μονῆς τοῦ Ἀγίου Νεοφύτου τοῦ ἐγκλείστου παρὰ τὴν Πάφον, πλησίον τοῦ σπηλαίου ἢ τῆς Ἐγκλείστρας, ὅπου ἔζησε καὶ ἀπέθανεν ὁ Νεόφυτος κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 13^{ου} αἰῶνος. Ἀμφότεροι οἱ ναοὶ οὗτοι ἦσαν οἱ κυριώτεροι τύποι προσκυνήματος τῆς βυζαντινῆς Κύπρου.

Δ' Μνημεῖα τῆς Κύπρου κατὰ τοὺς τουρκικοὺς χρόνους

Εἰς τὴν μετὰ ταῦτα κυπριακὴν ἀρχιτεκτονικὴν ἐπὶ τουρκοκρατίας, ἡ φραγκο-βυζαντινὴ βασιλικὴ μὲ τὸν τροῦλλον εὐρίσκει μακρὰν συνέχειαν μέχρι τοῦ 19^{ου} ἀκόμη αἰῶνος εἰς ἀξιόλογα κτίσματα, ὡς εἶναι τὸ Καθολικὸν τῆς Μονῆς Κύκκου, ἀνανεωθὲν ὡς ἔχει σήμερον μετὰ τὴν πυρκαϊάν τοῦ ἔτους 1751, τὸ παρὰ τὴν Λευκωσίαν μετόχιον τοῦ Ἀρχαγγέλου τῆς αὐτῆς Μονῆς (τοῦ ἔτους 1660), ὁ ναὸς τοῦ Τρυπιώτη ἐν Λευκωσίᾳ τοῦ ἔτους 1634 κ. ἄ.

Παραλλήλως ὅμως κατὰ τοὺς χρόνους τῆς τουρκοκρατίας δὲν λείπει καὶ ὁ μονόκλιτος μὲ τροῦλλον βυζαντινὸς τύπος, ὡς εἶναι ὁ κομψὸς ναὸς τοῦ ἁγίου Δουμετίου εἰς τὸ ὁμώνυμον παρὰ τὴν Λευκωσίαν χωρίον, ὁ σταυρικὸς τύπος πολλάκις μὲ γοτθικὸν σταυροθόλιον ἀντὶ τοῦ τροῦλλου, ὡς εἶναι ὁ ἀξιόλογος ναὸς τοῦ Σταυροῦ τοῦ Κουκᾶ καὶ πλῆθος μονοκλίτων καὶ δικλίτων βασιλικῶν μὲ σταυροθόλια.

Ἡ σειρὰ αὕτη τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Κύπρου εἶναι πολύτιμος καὶ διαφωτίζει πληρέστατα τὴν τέχνην μιᾶς βυζαντινῆς νήσου, τὴν ὁποίαν ἐνωρίτατα ἐνηγ-καλίσθη ἡ χριστιανικὴ Ἀνατολὴ — Μικρὰ Ἀσία καὶ Συρία — καὶ ἐνωρίτατα πάλιν ἡ Δύσις. Πολυτιμοτέρα ὅμως εἶναι ἡ σειρὰ αὕτη τῶν μνημείων τῆς Κύπρου, καθόσον ἐν αὐτῇ διεσώθησαν τύποι μνημείων ὅλων τῶν ἐποχῶν, πλεῖστα τῶν ὁποίων σπανίζουν ἢ καὶ δὲν συναντῶνται εἰς τὰς λοιπὰς βυζαντινὰς χώρας· οὕτως ἡ σειρὰ αὕτη τῶν κυπριακῶν μνημείων εὐρύνει τὴν ὅλην ἱστορίαν τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς.

II ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ

Ἄλλ' ἡ σημασία τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Κύπρου δὲν περιορίζεται μόνον εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν. Ὅμοιως σπουδαιότατα εἶναι καὶ ὅσα ἀπέμειναν ἐκ τῆς ζωγραφικῆς, τῆς τοιχογραφίσεως κυρίως τῶν ναῶν, καὶ ἐκ τῶν ἐπὶ σκηνίδων φορητῶν εἰκόνων.

α' *Βυζαντινὴ ζωγραφικὴ.* — Αἱ γνώσεις μας δι' αὐτὴν μέχρι τοῦδε περιορίζοντο, ὡς ἀνέφερον καὶ ἐν ἀρχῇ, εἰς δύο μωσαϊκὰ τῶν ἀψίδων τῶν ναῶν Ἀγγελοκτίστου καὶ Κανακαρχᾶς· ὑπάρχουν ἐν τούτοις ἐν Κύπρῳ ὁλόκληροι κατὰγραφοὶ βυζαντινοὶ ναοὶ τῆς πρὸ τῆς Φραγκοκρατίας ἐποχῆς, ἐξ ὧν αἱ τοιχογραφίαι τῆς Παναγίας Ἀσίνου εἶναι χρονολογημέναι ἐξ ἐπιγραφῶν τῷ 1106, αἱ δὲ τῆς Ἐγκλείστρας τοῦ Ἁγίου Νεοφύτου ἀνάγονται εἰς τὸ τέλος τοῦ 12^{ου} αἰῶνος (1196), διασωζόμεναι εἰς ἀρίστην κατὰστασιν. Πέντε ἄλλοι ναοὶ (ὁ Ἅγιος Νικόλαος τῆς Στέγης, ὁ Χρυσόστομος τοῦ Κουτζοβέντη, ἡ Ἀχειροποίητος τῆς Κοφίνου, ὁ Ἅγιος Νικόλαος παρὰ τὸ Ὅμοδος) διασφύζουσιν τοιχογραφίας βυζαντινῆς ἐποχῆς, τῶν ὁποίων ἡ τεχνοτροπία συνδέεται ἄφ' ἐνὸς μὲ τὴν Ἀνατολὴν καὶ ἄφ' ἑτέρου μὲ τὸ Βυζάντιον.

Ἡ διάταξις τῆς εἰκονογραφίας τῶν βυζαντινῶν ναῶν δὲν ἀκολουθεῖ αὐστηρῶς

τὴν βυζαντινὴν εἰκονογραφίαν, ἀλλ' ἔχει καὶ ἰδιάζοντας χαρακτηῖρας: τὴν προσθήκην τῶν ἐγχωρίων ἀγίων, παραστάσεις πελωρίων ἀρχαγγέλων εἰς ὑπερφυσικὸν μέγεθος, ἰδιάζοντας τύπους θαυμάτων, δωρητῶν, τελετῶν κλπ.

Ἡ δημοσίευσίς τοῦ ὕλικου τούτου μέλλει νὰ πλουτίσῃ τὴν ἱστορίαν τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς, ἐφόσον τὰ διασωθέντα ζωγραφικὰ μνημεῖα τῶν μεσοβυζαντινῶν χρόνων εἰς τὰς διαφόρους χώρας τοῦ Βυζαντίου δὲν εἶναι καὶ τόσον ἄφθονα.

Μοναχικὴ σχολή.—Μέγιστον ἐνδιαφέρον διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς ζωγραφικῆς παρέχουν ἀκόμη τὰ διασωθέντα δείγματα τῆς ἐπαφῆς τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς ἐν Κύπρῳ μὲ τὴν Δύσιν. Τὸν 13^{ον} αἰῶνα ἡ Δύσις ἐργάζεται ἀκόμη εἰς τὰ δεσμὰ τῆς ἀνατολικῆς τεχνотροπίας, καὶ ἡ βυζαντινὴ τέχνη δὲν εἶχε τίποτε ν' ἀντλήσῃ ἀπὸ τὴν δυτικὴν· τῷ 1280 μικρὸς ναῖσκος εἰς τὸ ἀλπινικῆς ὠραιότητος χωρίον Μουτουλά, ὅπου διασφύζονται ἄθικτοι ἀκόμη αἱ τοιχογραφαίαι του, προδίδει, ὅτι ἡ κυπριακὴ τέχνη ἐξακολουθεῖ αὐστηρῶς τὴν βυζαντινὴν ἀνατολικὴν παράδοσιν. Καὶ κατὰ τὴν διάρκειαν ἀκόμη τοῦ 14^{ου} καὶ 15^{ου} αἰῶνος σχηματίζεται οἷονεῖ σχολὴ μοναχικὴ (διότι εἰς πολλοὺς ναοὺς ἀναφέρονται ὀνόματα μοναχῶν καὶ ἱερέων ζωγράφων), ἥτις μένει στερεῶς προσκεκολλημένη εἰς τὴν βυζαντινὴν ἀνατολικὴν παράδοσιν, ὅπως ὁ ναὸς τοῦ Πεδουλά τοῦ 1435 κ. ἄ.

β' *Φραγκοβυζαντινὴ ζωγραφικὴ.*—Σειρὰ ὅμως ναῶν τοῦ 14^{ου} καὶ 15^{ου} αἰῶνος ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὴν Δύσιν καὶ τὰ ἔργα αὐτὰ εἶναι μεγάλης καλλιτεχνικῆς δυνάμεως. Ὁ συγκεκρισμός αὐτὸς δὲν εἶναι οὔτε ὁμοιόμορφος οὔτε ἐξωτερικός· τὰ ἔργα αὐτὰ προδίδουν ἓνα παλμὸν προσωπικῆς πρωτοτυπίας· χωρὶς νὰ ἔχουν τὴν ὁρμὴν τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Μιστρά, εἶναι τὰ κυπριακὰ ἔργα ἡρεμώτερα, κλασσικώτερα, πλησιέστερα πρὸς τὸ ἑλληνικὸν ἰδεῶδες (ὅπερ ἔγινε καὶ ἰδεῶδες τῆς Δύσεως), παρὰ πρὸς τὸ βυζαντινὸν ἀνατολικόν. Εἰς ὠρισμένας περιφερείας παρατηροῦνται καὶ δείγματα τέχνης βυζαντινῆς ἐπηρεασμένης ἀπὸ τὰ πρῶϊμα ἔργα τῆς ἀναγεννήσεως τῆς Δύσεως καὶ ἐνθυμίζοντα τὴν σχολὴν τοῦ Giotto, ὅπως εἰς τὸν ἅγιον Γεώργιον τῶν Ἑλλήνων καὶ εἰς ἄλλους ναοὺς τῆς Ἀμμοχώστου.

Ἀλλαχοῦ ὑπάρχουν πολύτιμα λείψανα τῆς βυζαντινῆς ἀναγεννήσεως συγκεκρισμένης μὲ καλλιτεχνικὰς ιδιότητας ἔργων τῆς κλασσικῆς δυτικῆς ἀναγεννήσεως, ὅπως εἰς τὴν Ἀγίαν Μαρίναν εἰς τὸ χωρίον Πυρκά, εἰς τὸν ἡρεπωμένον ναὸν τοῦ ἀγίου Θεοδοσίου εἰς Ἀχέλια καὶ εἰς τὴν Παναγίαν τῆς Ποδίθου, ὅπου ὀλίγοι σφύζονται τοιχογραφαίαι, ὡς ἡ ὁλόσωμος Παναγία εἰς τὸν νάρθηκα καὶ ἡ σκηνὴ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ εἰς τὸ ἱερόν, χρονολογημένα (τοῦ ἔτους 1505) εἶναι ἔργα σπανίας καλλιτεχνικῆς ἀξίας.

Φορηταὶ εἰκόνες.—Τέλος εἰς τοὺς κυπριακοὺς ναοὺς σφύζεται ἀκόμη πλῆθος παλαιοτάτων φορητῶν βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν εἰκόνων. Τινὲς ἐξ αὐτῶν εἶναι πολυτιμότεραι καὶ σπουδαιότεραι (αἱ εἰκόνες αὗται, συναθροιζόμεναι, δύνανται

νὰ συγκροτήσωσιν ἄριστον Μουσεῖον, ἐν καθαρισθῶσι καὶ συντηρηθῶσι, διότι εὐρίσκονται σήμερον ἐντελῶς παρημελημέναι). Τινὲς ἐξ αὐτῶν εἶναι καθαρῶς βυζαντιναί, ἀναγόμεναι εἰς τοὺς πρὸ τῆς φραγκοκρατίας χρόνους, ἄλλαι διατηροῦν ἀμιγῆ βυζαντινὴν τεχνοτροπίαν δυνάμεναι νὰ χρονολογηθῶσιν ἀπὸ τοῦ 13-16^{ου} αἰῶνος καὶ ἄλλαι τῆς αὐτῆς ἐποχῆς τὸ μὲν ἀρχαϊκῶς δυτικαὶ τὸ δὲ εἰς ἐξαίρετον φραγκοβυζαντινὸν συγκερασμὸν.

Καὶ ἡ μεταγενεστέρα ἐπὶ βενετοκρατίας καὶ τουρκοκρατίας καλλιτεχνικὴ ζωὴ τῆς νήσου, παρὰ τὰς δυσμενεῖς συνθήκας, εὐρίσκεται εἰς ὑψηλότερον ἐπίπεδον ἢ εἰς τὰς λοιπὰς ἐλληνικὰς χώρας. Ἡ ζωγραφικὴ τοῦ 16-18^{ου} αἰῶνος καὶ εἰς τοιχογραφίας, ἰδίᾳ ὅμως εἰς φορητὰς εἰκόνας, ἐκ τῶν ὁποίων σφῶνται ἑκατοντάδες ἐπὶ τῶν τέμπλων καὶ τῶν ὑπερώων τῶν παλαιῶν ναῶν, ἀποδεικνύουν, ὅτι οἱ Κύπριοι ἐγνώριζον νὰ δίδουν διαρκῶς νέαν καλλιτεχνικὴν ζωὴν εἰς τὰς βυζαντινὰς μορφάς. Καὶ ἐδῶ μέρος μὲν τῆς μεταγενεστέρας αὐτῆς ζωγραφικῆς ἔχει τὴν ἀνάμιξιν τῶν φραγκοβυζαντινῶν στοιχείων, ὁμοίαν μὲ τοὺς δημιουργηθέντας τύπους εἰς τὴν Ἰταλίαν καὶ τὰς ἐνετοκρατουμένας χώρας τῆς Ἑλλάδος, μέρος δὲ διατηρεῖ τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν μὲ τεχνοτροπίαν πλήρη δυνάμεως, μὲ ἐκτέλεσιν πλήρη λεπτότητος. Ἀκόμη καὶ εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 19^{ου} αἰῶνος, ὅταν ἡ ζωγραφικὴ εἰς τὰς ἐλληνικὰς χώρας, ἐξαίρεσει τῆς Ἑπτανήσου, εὐρίσκετο εἰς πλήρη παρακμὴν, εἰς τὴν Κύπρον ὁ κρητικῆς καταγωγῆς Κορνάρος ἀφίνει πλῆθος ἔργων, τὰ ὁποῖα, χωρὶς νὰ ἔχουν σχέσιν μὲ τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν, εἶναι ὅμως ἀξιόλογα διὰ τὴν προσωπικὴν τέχνην καὶ τὴν λεπτότητα τῆς ἐκτελέσεως.

III ΜΙΚΡΟΤΕΧΝΙΑ

Κατὰ τοὺς τελευταίους τέσσαρας αἰῶνας ἀξιόλογος εἶναι καὶ ἡ ἐπίδοσις εἰς τὴν *ξυλογλυφίαν*, τὴν *χρυσοχοίαν* καὶ τὴν *κεντηκίην*. Τὰ ξυλόγλυπτα τέμπλα τῆς Κύπρου, τὰ ἀρχαιότερα τῶν ὁποίων ἀνάγονται εἰς τὸν 15^{ον} καὶ 16^{ον} αἰῶνα, συνεχίζονται δὲ μέχρι τῶν ἡμερῶν μας, εἶναι ἰδιάζοντα καὶ ὡς πρὸς τὸ σχῆμα καὶ ὡς πρὸς τὸν χρωματισμὸν. Ἐλάβον βεβαίως ὠθησιν λίαν ἐνωρὶς ἀπὸ τὴν Δύσιν, ὅπως προδίδει τὸ λίαν ἐξέχον τοῦ ἀναγλύφου καὶ τὰ διακοσμητικὰ θέματα, προσλαμβάνουν ὅμως ἐν πολλοῖς ἴδιον κυπριακὸν χαρακτῆρα.

Ἀφ' ἐτέρου οἱ ξυλόγλυπτοι σταυροὶ (μεταξὺ τῶν ὁποίων ἐξέχει τὸ ὠραῖον χρονολογημένον τεχνούργημα τῆς Μονῆς Σταυροβουνίου — 1496 — καὶ πλῆθος ξυλογλύπτων μικροτεχνημάτων εἰς σκευοφυλάκια Μονῶν), ἀποδεικνύουν τὴν συνέχισιν τῶν βυζαντινῶν ξυλογλύπτων, δείγματα τῶν ὁποίων ἔχομεν εἰς ξυλόγλυπτα θυρόφυλλα εἰς ναοὺς: Ἀσίνου, Τρικουκιᾶς, Περιστερώνας, Λαμπαδιστοῦ, Μουτουλᾶ κ. ἄλλ.

Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ διὰ τὰ ἔργα χρυσοχοίας (λειτουργικὰ σκεύη, ὡς εἶναι δυσκόπτηρον μετ' ἀναγλύφων εἰς τὸν ναὸν τοῦ ἁγίου Σάββα Λευκωσίας τοῦ ἔτους 1501,

πολλοὶ ἀξιόλογοι ἐπενδύσεις Εὐαγγελίων εἰς σκευοφυλάκια Μονῶν καὶ ναῶν, μεγάλοι σταυροὶ εἰς ναοὺς: Τιμίου Προδρόμου Ὁμόδους, Σταυροῦ τοῦ Κουκᾶ, Μονῆς Κύκκου κ. ἄλλ.) καὶ τὰ ἔργα κεντητικῆς (ὡς εἶναι οἱ ἐπιτάφιοι τῶν ναῶν ἀγίου Ἀντωνίου Λευκωσίας τοῦ 1703, τῆς Χρυσορωγιατίσσης τοῦ 1797 κ. ἄ.).

Αὐτὸς εἶναι εἰς γενικὰς γραμμὰς ὁ μεσαιωνικὸς καὶ τοῦ προσφάτου παρελθόντος καλλιτεχνικὸς βίος τῆς νήσου, ὅπως ἀντανανκλᾶται οὗτος εἰς τὰ ἄφθονα μνημεῖα, τὰ ὁποῖα μᾶς ἐγκατέλιπε. Καὶ ὡς ἐλευθέρᾳ ἐπαρχίᾳ τοῦ βυζαντινοῦ Κράτους ἡ Κύπρος καὶ ὡς φραγκοκρατούμενῃ ὑπὸ πέλμα βαρύτερον καὶ διαρκέστερον ἢ αἱ λοιπαὶ χώραι τῆς Ἑλλάδος καὶ ὑπὸ τὸν ἀπηνῆ ζυγὸν τῆς Τουρκίας ἐζήσε τὸν ἴδιον αὐτῆς πνευματικὸν καὶ καλλιτεχνικὸν βίον μὲ τὰς ρίζας πάντοτε εἰς τὴν μητρικὴν ἑλληνικὴν γῆν· ὅπως συμβαίνει καὶ εἰς τὰς λοιπὰς χώρας τοῦ Βυζαντίου, οὕτω καὶ ἐν Κύπρῳ, ἡ μεσαιωνικὴ τέχνη ἐγνώριζε ν' ἀντλή δυνάμεις ἀπὸ τὰς ἱστορικὰς περιπετείας, ν' ἀνανεώνεται καὶ νὰ προσαρμόζεται χωρὶς ν' ἀφίνη τὴν ἰδίαν αὐτῆς παράδοσιν.

Τὰ βυζαντινὰ αὐτὰ μνημεῖα τῆς Κύπρου, τὰ παραμείναντα ἄγνωστα μέχρι τοῦδε εἰς εὐρύτερους κύκλους, ἐρμηνεύοντα δὲ ἄριστα τὴν ἐξέλιξιν τῆς βυζαντινῆς τέχνης καὶ διαφωτίζοντα τὴν ἱστορίαν τῆς Κύπρου κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, εἶναι ἀνάγκη νὰ ἴδωσι ταχέως τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος.

Εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῆς Κύπρου ὀφείλεται τίτλος τιμῆς, διότι παρὰ τὰς δυσκολίας τῶν καιρῶν, τὰς ὁποίας διερχόμεθα, ἔστρεψε τὴν σκέψιν καὶ εἰς τὰ μνημεῖα τοῦ παρελθόντος τῆς, τὰ ὁποῖα ἐζήτησε νὰ γνωρίσῃ καὶ νὰ διασώσῃ ἀπὸ περαιτέρω καταστροφῆς καὶ ἀλλοιωσέως, σκοπεύει δὲ μὲ τὸν καταρτισμὸν παγκυπρίου βυζαντινοῦ Μουσείου νὰ περισώσῃ τὰς παλαιὰς εἰκόνας τὰς τόσον πολυτίμους καὶ τὰ λοιπὰ κειμήλια τῆς πατρικῆς τῶν Ἑλλήνων κληρονομίας.

ΧΗΜΕΙΑ ΤΩΝ ΤΡΟΦΙΜΩΝ.—Τὸ χιακὸν τερμινθέλαιον ὑπὸ *Ἐμμ. Ἐμμανουήλ*.

Τὸ δένδρον *Τέρμινθος* καὶ κατὰ μεταγενέστερον τύπον *Τερέβινθος* ἀπαντᾶται εἰς πολλοὺς τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, οἵτινες περιγράφουσι τοῦτο καὶ τὰ προϊόντα αὐτοῦ.

Ὁ Ἀριστοτέλης¹ εἰδικῶς ἀναγράφει περὶ τοῦ ἐλαίου τῶν καρπῶν τῆς τερμίνθου «ἐν ταῖς Γυμνησίαις ταῖς κειμέναις νήσοις κατὰ τὴν Ἰβηρίαν, ἃς μετὰ τὰς λεγομένας ἐπτὰ μεγίστας λέγουσιν εἶναι, φασιν ἔλαιον μὴ γίνεσθαι ἐξ ἐλαίων ἐκ δὲ τῆς τερμίνθου κομιδῇ πολὺ καὶ εἰς πάντα ἀρμόττον».

Ὁ Θεόφραστος² ὁμιλεῖ περὶ τοῦ δένδρου, τῶν καρπῶν καὶ τῆς ρητίνης ἄλλ' οὐχί

¹ Περὶ θαυμασίων ἀκουσμάτων, 88.

² Περὶ φυτῶν ἱστορίας 3, 15, 3 καὶ 3, 4, 4-9, 2, 2-4, 4, 7 καὶ ἀλλαχοῦ.